

เขตคลอง

ของเมือง

www.matichonbook.com

เขตคลองมอเมือง

**เขตคลอง
แห่่งพระ=นครกรุงเทพฯ**

www.natchanonbook.com

เขต

หนึ่งในพระบรมราชาบายสำคัญที่จะนำพาสยามรัฐให้เจริญก้าวหน้า เยี่ยงอารยประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดิน ยกเลิกระบบจตุสดมภ์ เวียง วัง คลัง นา ซึ่งใช้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา จัดตั้งเป็นกระทรวง ทบวง กรม โดยมีเสนาบดี

ดูแลรับผิดชอบงานราชการต่าง ๆ สำหรับพระนครในฐานะราชธานีและเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน มีกรมเวียงหรือกรมเมืองรับผิดชอบ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชาธิบายถึงอำนาจหน้าที่ของกรมเมืองหรือที่ต่อมาเรียกว่ากรมนครบาล มีหน้าที่บังคับกองตระเวนฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวา รวมทั้งดูแลขุนนางและบังคับศาลพิจารณาคดีร้ายแรง เสนาบดีคือ พระยายมราช ผู้มีตราพระยมทรงสิงห์เป็นสัญลักษณ์ประจำตำแหน่ง

- ◀ ตราพระยมทรงสิงห์ สัญลักษณ์ประจำตำแหน่งเสนาบดีกรมพระนครบาล ภาพจาก พระยาอนุমানราชธน, พระราชลัญจกรและตราประจำตำแหน่ง (พระนคร: กรมศิลปากร, 2493), น. 56.

เมื่อครั้งที่เจ้าพระยายมราช (เฉย ยมาภัย) ถึงแก่อสัญกรรม รัชกาลที่ 5 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นภูธรศักราช ศักดิ์ เป็นผู้บังคับการกรมพระนครบาล แต่ด้วยปัญหาคือปราบปรามโจรผู้ร้าย จึงโปรดเกล้าฯ ให้รวมกรมพระนครบาลเข้ากับกรมตำรวจและแต่งตั้งกอมมิตตีตักแต่งพระนครขึ้นแทน โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระนเรศวรวรฤทธิ์ (ต่อมาคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรวรฤทธิ์ ต้นราชสกุลกฤดากร) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระสวัสดิโสภณ (ต่อมาคือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์ ต้นราชสกุลสวัสดิวัตน์) พระยาเทพประชุน (ปั้น ปันยารชุน) และพระยาธรรมสารนิติวิจิตรภักดี (พลับ อมาตยกุล) มีอำนาจบังคับสิทธิ์ขาดในกรมพระนครบาลเทียบเท่าเสนาบดี

ในส่วนของการดูแลรักษาพระนครนั้น มีคณะกรรมการชุดหนึ่งซึ่งในขณะนั้นเรียกว่า คณะกอมมิตตีตักแต่งพระนคร เนื่องจากรัชกาลที่ 5 มีพระราชดำริว่า “ในพระนครทุกวันนี้ บางแห่งก็ชำรุดซุกซม บางแห่งก็รุงรังด้วยร้านตลาดตั้งทั่วไปไม่เป็นที่ แลไม่มีเวลาเลิกถอน ทำให้พระนครชำรุด รก เปื้อนเปื้อนอันมากขึ้นทุกที” จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอหลายพระองค์รวมทั้งขุนนางเป็นกอมมิตตีฯ ทำหน้าที่ประชุมหาหรือเพื่อตักแต่งพระนครให้หมดจดเรียบร้อย สิ่งใดชำรุดให้จัดการซ่อมแซมรักษาให้สะอาดดูดีเสมอ และวางระเบียบการจัดการให้เป็นแบบแผน

ใน พ.ศ. 2435 จัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน กระทรวงนครบาล เป็น 1 ใน 12 กระทรวงที่จัดตั้งขึ้นใหม่ มีหน้าที่รับผิดชอบแทนกรมมิตติฯ ที่ยกเลิก และรัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุโขมนัยวินิต (ปั้น สุขุม) เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล (ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยายมราช ดำรงตำแหน่งตั้งแต่ พ.ศ. 2451-2465 นับเป็นเจ้าพระยายมราชคนสุดท้ายในกรุงรัตนโกสินทร์) โดยกระทรวงนครบาลนี้ทำหน้าที่ดูแลจัดการเฉพาะในกรุงเทพฯ ส่วนนอกกรุงเทพฯ นั้น มีการรวมกลุ่มหัวเมืองและประเทศราช โดยให้กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหมดูแลรับผิดชอบ

ผลจากการจัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดินในครั้งนั้น ยังมีการรวมกลุ่มหัวเมืองและประเทศราชให้กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหมดูแลรับผิดชอบ ซึ่งเป็นที่มาของการจัดตั้ง 6 มณฑลแรกในระบบมณฑลเทศาภิบาล คือ ลาวเฉียง ลาวพวน ลาวทวาย เขมร นครราชสีมา และฝ่ายทะเลตะวันออก มณฑลอื่นจัดตั้งเพิ่มในเวลาต่อมา คือ พิษณุโลก ปราจีนบุรี นครสวรรค์ และกรุงเก่า ส่วนกรุงเทพฯ นั้นยังให้อยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงนครบาล

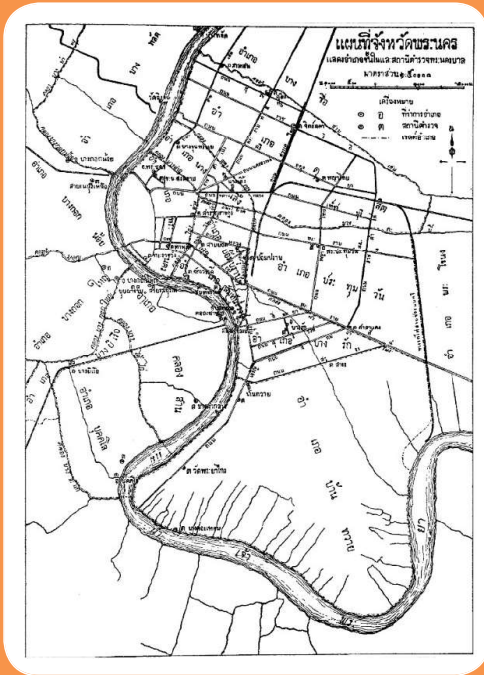
ใน พ.ศ. 2437 รัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้รวมกรุงเทพฯ และเมืองใกล้เคียง ได้แก่ ธนบุรี ปทุมธานี นครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) สมุทรปราการ และนนทบุรีเป็นมณฑลกรุงเทพฯ เพียงแต่ยังไม่มีข้าหลวงเทศาภิบาลเหมือนมณฑลอื่น และกระทรวงนครบาลยังคงเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบ

กระทั่งใน พ.ศ. 2440 ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 กำหนดระเบียบการปกครองท้องที่ให้รวมบ้าน 10 หลังและราษฎรรวมกันไม่เกิน 100 คน ตั้งขึ้นเป็นหมู่บ้าน เลือกเจ้าบ้าน 1 คน เป็นผู้ใหญ่บ้าน และรวม 10 หมู่บ้านเป็น 1 ตำบล ให้ผู้ใหญ่บ้านเลือกตนเองเพื่อเป็นกำนัน 1 คน มีนายอำเภอเป็นประธานในการเลือกตั้งและรับหมายตั้งจากผู้ว่าราชการเมือง

ด้วยเหตุนี้ วันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2440 สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภา
ผ่องศรี พระอัครราชเทวี ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ จึงมีพระราช
เสาวนีย์โปรดเกล้าฯ ให้มณฑลกรุงเทพฯ จัดแบ่งพื้นที่เป็นตำบลและอำเภอ
แบบแผนเดียวกับหัวเมืองอื่นในทูลเกล้าฯ ทศภิบาล โดยในระยะแรก
ประกาศจัดตั้งอำเภอขึ้นในจำนวน 8 อำเภอ ได้แก่ อำเภอพระนคร อำเภอ
สามเพ็ง อำเภอบางรัก อำเภอประทุมวัน อำเภอดุสิต อำเภอบางกอกน้อย
อำเภอบางกอกใหญ่ และอำเภอบางลำพูล่าง และอำเภอขึ้นนอกอีก 8
อำเภอ ได้แก่ อำเภอบางซื่อ อำเภอบางขุนเทียน อำเภอราษฎร์บูรณะ
อำเภอตลิ่งชัน อำเภอภาษีเจริญ อำเภอหนองแขม อำเภอบางเขน และ
อำเภอบางกะปิ

หลังจากนั้น การบริหารราชการกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2483 ได้ปรับ ตั้ง
ยุบ และโอนตำบลและอำเภอหลายครั้ง รวมทั้งแบ่งพื้นที่ออกเป็นจังหวัด
ธนบุรีและจังหวัดพระนคร จนกระทั่ง พ.ศ. 2514 มีประกาศของคณะปฏิวัติ
ฉบับที่ 24 ให้รวมจังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรีเข้าด้วยกัน เรียกว่า
นครหลวงกรุงเทพธนบุรี ซึ่งมีรูปแบบการปกครองพิเศษแตกต่างจากท้องถิ่น
อื่น โดยปีถัดมาใน พ.ศ. 2515 มีประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 335 ให้เรียก
นครหลวงของประเทศไทยว่า กรุงเทพมหานคร

ใน พ.ศ. 2516 มีประกาศยกเลิกอำเภอ จัดตั้งเป็นเขตต่าง ๆ ขึ้น
จำนวน 24 เขต ได้แก่ เขตพระนคร เขตคลองสาน (คงตามต้นฉบับเดิม
ปัจจุบันใช้ว่า คลองสาน) เขตดุสิต เขตตลิ่งชัน เขตธนบุรี เขตบางกอกน้อย
เขตบาง กอกใหญ่ เขตบางกะปิ เขตบางขุนเทียน เขตบางเขน เขตบางรัก เขต
ปทุมวัน เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย เขตพญาไท เขตพระโขนง เขตภาษีเจริญ
เขตมีนบุรี เขตยานนาวา เขตราษฎร์บูรณะ เขตลาดกระบัง เขตสัมพันธวงศ์
เขตหนองแขม เขตหนองจอก และเขตห้วยขวาง และปรับเปลี่ยน โยกย้าย
แบ่งพื้นที่ในแต่ละเขตเรื่อยมาตามจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นและการขยาย
ตัวของพื้นที่เมืองจนกลายมาเป็น 50 เขตในปัจจุบัน

◀ แผนที่จังหวัดพระนคร
แสดงอำเภอชั้นในและ
สถานีตำรวจนครบาล
ภาพจาก ถัด พรหมมาณพ,
ภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ
(พระนคร: ธรรมพิทยาการ, 2474).

www.matichonbook.com

▶ แผนที่จังหวัดพระนคร
แสดงอำเภอชั้นนอก
ภาพจาก ถัด พรหมมาณพ,
ภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ
(พระนคร: ธรรมพิทยาการ, 2474).

คลอง

เนื่องจากที่ตั้งของสยามประเทศอยู่ในเขตมรสุม ปริมาณน้ำฝนมาก ทั้งในฤดูกาลและนอกฤดูกาล ทำให้เกิดทางระบายน้ำน้อยใหญ่กระจายอยู่ทั่วทุกพื้นที่ นอกจากแม่น้ำหลัก 4 สาย คือ แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำบางปะกงแล้ว ยังมีคลองและทางน้ำอีกจำนวนมากไหลคดเคี้ยวไปมา โดยเฉพาะบริเวณที่ราบเรียบใกล้อ่าวไทย

ในแต่ละปี สายน้ำพัดพาแร่ธาตุจากเทือกเขาทางภาคเหนือไหลลงมาสร้างความอุดมสมบูรณ์ให้กับผืนดินที่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกข้าว ตลอดจนพืชไร่อื่น จึงมีผู้คนตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนริมน้ำและประกอบอาชีพเกษตรกรรมบริเวณพื้นที่ด้านใน แม้ว่าทางน้ำส่วนใหญ่จะเป็นทางน้ำธรรมชาติ นอกจากมีการกั้นเขื่อนแล้ว ยังมีการขุดแต่งขึ้นเพื่อการบริโภค การเกษตร และที่สำคัญคือการค้าขายภายในชุมชน ชุมชนใกล้เคียง และชุมชนที่อยู่ห่างออกไป

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 จึงให้ความหมายของคำว่า “บาง” หมายถึง ทางน้ำเล็กๆ และถิ่นฐานบ้านเรือนที่อยู่ใกล้ อย่างเช่น “บางกอก” นามดั้งเดิมของกรุงเทพฯ

แม่น้ำสายสำคัญของดินแดนนี้ คือ แม่น้ำเจ้าพระยา มีต้นกำเนิดจากทางภาคเหนือ รวมกับแม่น้ำสาขาไหลมาสมทบหลายสาย ปริมาณน้ำที่มากไหลพาแร่ธาตุอันอุดมสมบูรณ์มาให้แก่แผ่นดิน แต่ความลาดชันที่ไม่มากทำให้แม่น้ำไหลคดเคี้ยวตามธรรมชาติก่อนไหลลงสู่ทะเล ซึ่งสุจิตต์ วงษ์เทศสันนิษฐานว่า บริเวณปากน้ำที่เดิมในสมัยโบราณเคยเรียกว่า ปากน้ำพระประแดง จนแผ่นดินนอกจึงมีชื่อเรียกใหม่เป็น ปากน้ำบางเจ้าพระยา เช่นเดียวกับ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เห็นว่าตรงที่แม่น้ำไหลออกสู่ทะเลนั้นเคยมีชื่อว่า เจ้าพระยา ชื่อตำบลนั้นจึงใช้เรียกชื่อแม่น้ำทั้งสายว่า แม่น้ำเจ้าพระยา

▲ ทิวทัศน์แม่น้ำเจ้าพระยา

ภาพจาก *ฟิล์มกระจกจดหมายเหตุ หนึ่งพันภาพประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ เล่ม 2*
(กรุงเทพฯ: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2563).

เดิมทีนั้น บางกอกเป็นเพียงหมู่บ้านเล็ก ๆ ริมน้ำ แต่เมื่อขุดขยายให้เป็นคลองลัดเพื่อย่นระยะทางจากปากน้ำไปราชธานีพระนครศรีอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระไชยราชาธิราช (พ.ศ. 2077-2089) กระแสน้ำที่มีกำลังแรงจึงเปลี่ยนสภาพคลองลัด ขยายทางน้ำกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนแม่น้ำเดิมแคบเข้าจนกลายเป็นคลองบางกอกน้อยและคลองบางกอกใหญ่ มาจนถึงปัจจุบัน

เมื่อเกิดการขาดคลองลัดหรือแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา นอกจากช่วยย่นระยะทางการเดินเรือให้ใช้เวลาสั้นลงแล้ว ยังทำให้หมู่บ้านบางกอกมีความสำคัญมากขึ้น ด้วยกลายเป็นเมืองหน้าด่านป้องกันข้าศึกที่มาทางทะเล ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091-2111) ถึงเมือง “ธนบุรีศรีมหาสมุทร” ที่ชาวบ้านจะเรียกขานกันสั้น ๆ ว่า ธนบุรี มีความหมายว่า เมืองที่มีทรัพย์ เพราะนอกจากจะเป็นเมืองหน้าด่านป้องกันข้าศึกโจมตีกรุงศรีอยุธยาแล้ว ยังเป็นด่านเก็บภาษีเรือสินค้าต่างชาติที่เข้ามาค้าขาย ด้วยในเวลานั้นประเทศต่าง ๆ ในยุโรปเริ่มขยายกิจการค้าทางทะเลมายังภูมิภาคตะวันออก

แผนที่จังหวัดธนบุรี แสดงให้เห็นถึงแนวคลองในพื้นที่ ▶

ภาพจาก ถัด พรหมมาณพ, ภูมิศาสตร์มณฑลกรุงเทพฯ
(พระนคร: ธรรมพิทยาคาร, 2474).

เมืองธนบุรีจึงกลายเป็นเมืองที่มีคลองลัดไหลผ่ากลาง และมีสภาพพื้นที่เป็นที่ดอนกว่าฝั่งตะวันตกที่มีน้ำท่วมถึง ผู้คนมาตั้งถิ่นฐานมากขึ้น ทำให้เกิดวัดวาอารามและลำคลองย่อยหลายสายเพื่อการคมนาคมและการเกษตรมีคลองสำคัญๆ เกิดขึ้นในเวลาต่อมา อาทิ คลองด่าน ซึ่งเป็นคลองที่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมไปรวมกับแม่น้ำท่าจีนไหลออกทะเลที่จังหวัดสมุทรสาคร คลองแสนแสบที่ขุดขยายทางน้ำธรรมชาติเดิมให้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์สงครามระหว่างสยามกับญวนในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ทำให้ผู้คนสร้างบ้านเรือนสองฝั่งคลอง มีทั้งแขกจามที่อพยพมาจากญวน และแขกมุสลิมจากหัวเมืองภาคใต้ รวมทั้งลาวที่กวาดต้อนมาเป็นเชลย

ภายหลังมีการพัฒนาระบบชลประทานในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้เกิดการขุดคลองหลัก คลองซอย และประตูระบายน้ำ เพื่อเพิ่มพื้นที่ปลูกข้าวบริเวณท้องทุ่งทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านทิศเหนือของพระนคร คลองสายหลักที่ใช้เวลาขุดนานถึง 7 ปี เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2433 นั้น เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลบ้านใหม่ จังหวัดปทุมธานี กับแม่น้ำนครนายก มีความยาวถึง 56 กิโลเมตร มีความกว้างมากถึง 8 วาหรือ 16 เมตร ผู้คนจึงเรียกขานในตอนแรกว่า คลองแปดวาบ้าง คลองเจ้าสายบ้าง (ตามพระนามของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์) จนกระทั่งได้รับพระราชทานนามว่า คลองรังสิตประยูรศักดิ์ นอกจากนี้คลองหลักนี้แล้วยังขุดคลองย่อยต่อเนื่องอีกมากมาย โดยขนาดความกว้างของคลองย่อยจะแคบลงเหลือเป็นคลองหกวา คลองสามวา หรือแค่คลองคูนา รวมแล้วเกือบ 60 คลอง

▲ ทิวทัศน์แม่น้ำเจ้าพระยา

ภาพจาก *ฟิล์มกระจกจดหมายเหตุ หนึ่งพันภาพประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ เล่ม 2*
(กรุงเทพฯ: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2563).

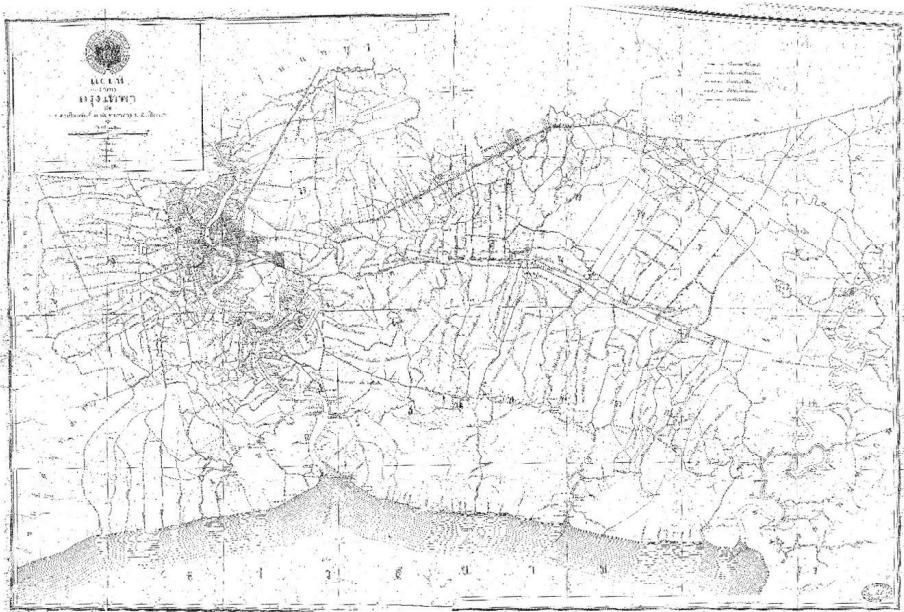
เมื่อสภาพพื้นที่ของกรุงเทพฯ มีแม่น้ำลำคลองกระจายอยู่ทั่วทุกแห่งหน จึงทำให้ผู้คนอพยพย้ายถิ่นเข้ามาทำการเกษตรและตั้งถิ่นฐานสร้างบ้านเรือน เพราะนอกจากสภาพดินอุดมสมบูรณ์และมีน้ำพอเพียง พื้นที่ของกรุงเทพฯ ยังเป็นทางสัญจรติดต่อภายในชุมชน ชุมชนใกล้เคียง ไปจนถึงหัวเมืองและภูมิภาคอื่นทั่วประเทศ

ฐานข้อมูลแผนที่ประวัติศาสตร์

ผู้เขียนทำงานอยู่ในหน่วยวิจัยแผนที่และเอกสารประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ซึ่งเป็นหน่วยปฏิบัติการวิจัยในคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีหน้าที่รวบรวม ศึกษา และมีฐานข้อมูลแผนที่ประวัติศาสตร์ฉบับต่างๆ โดยเฉพาะแผนที่กรุงเทพมหานคร ดังนั้น ในหนังสือเล่มนี้จึงใช้แผนที่ประกอบหลายฉบับที่อาจมีชื่อคล้ายกันหรือปีเดียวกัน ดังนี้

www.matichonbook.com

แผนที่มณฑลกรุงเทพฯ ร.ศ. 115

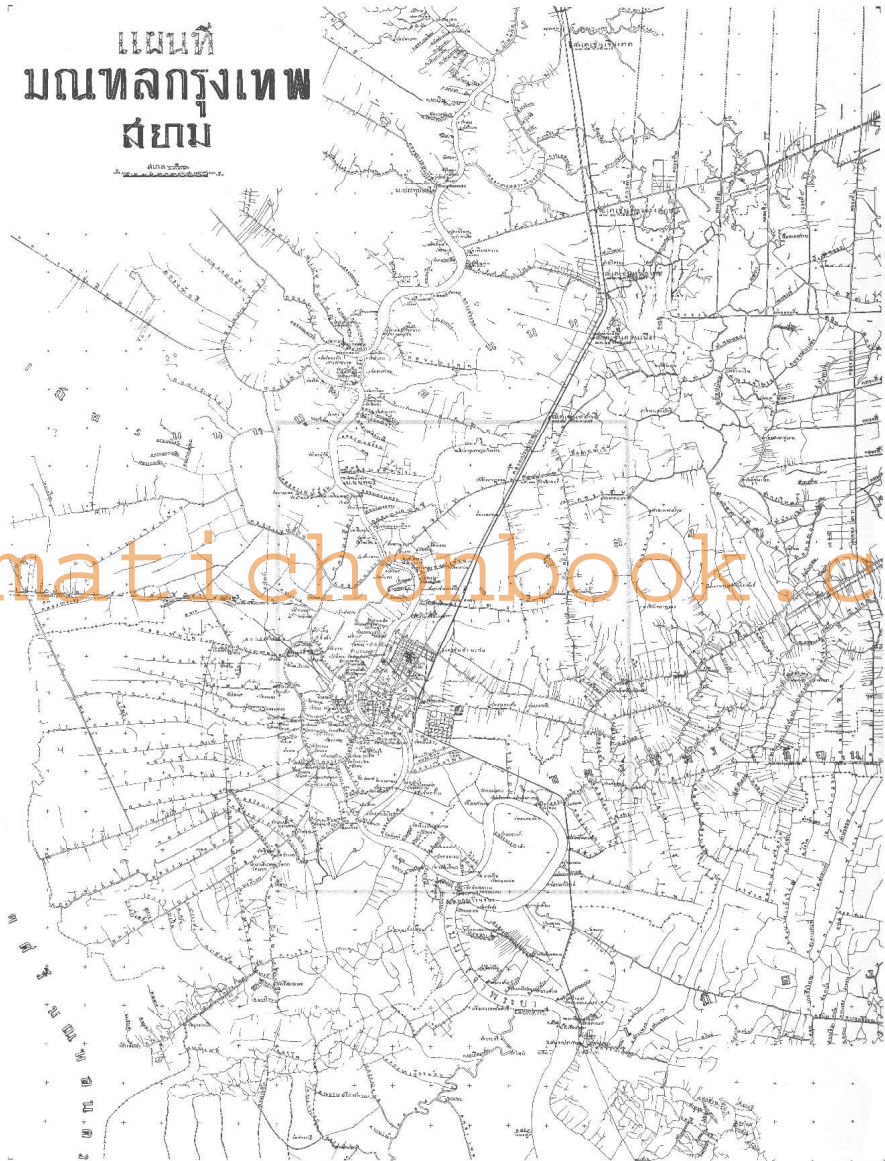
▼ แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2440

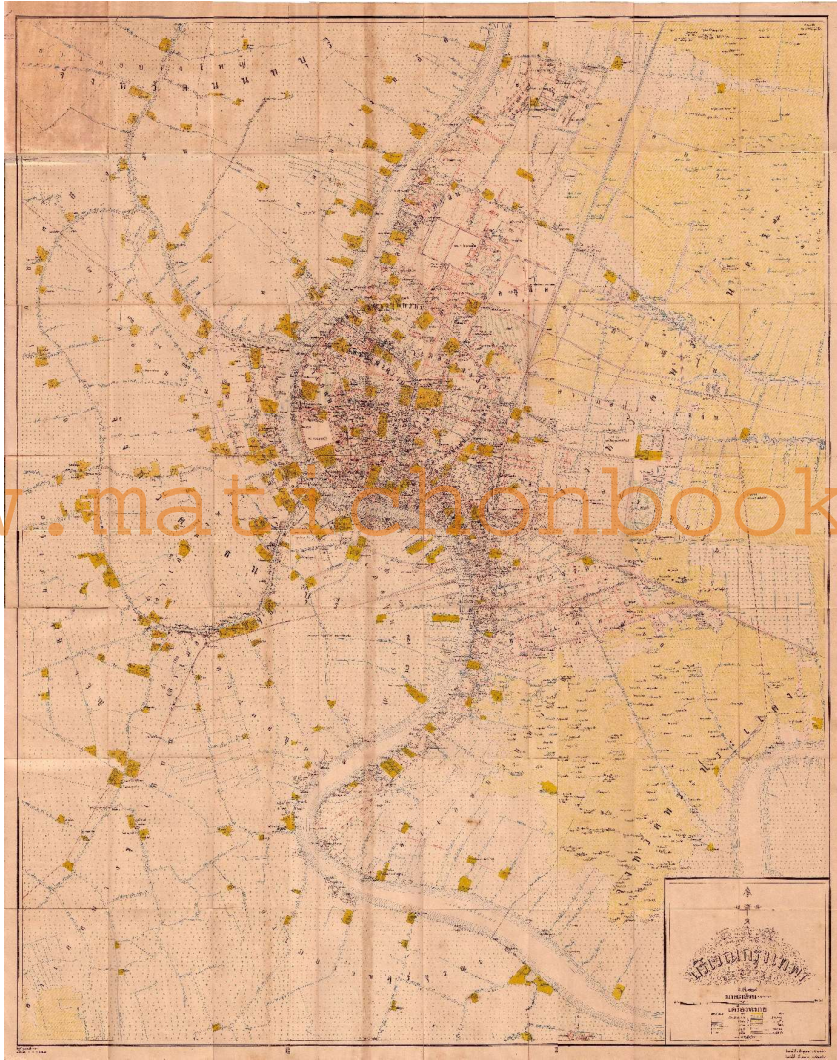

▼ แผนที่มณฑลกรุงเทพระสยาม ร.ศ. 120

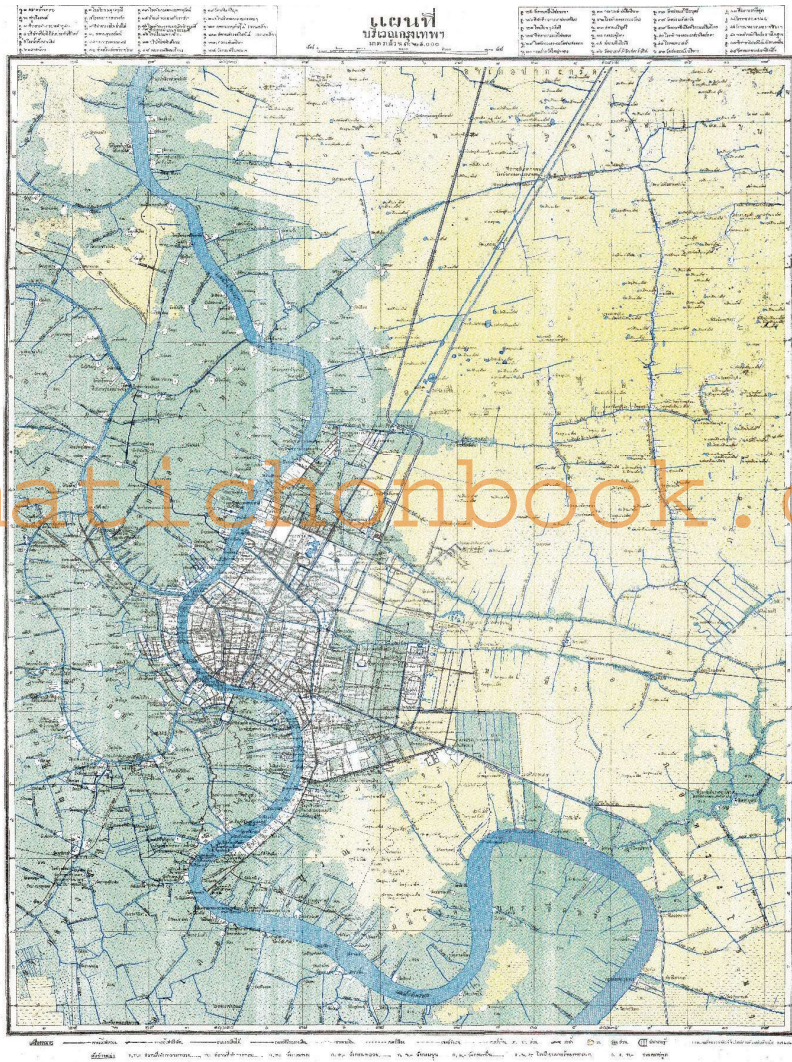
แผนที่
มณฑลกรุงเทพระสยาม
สยาม

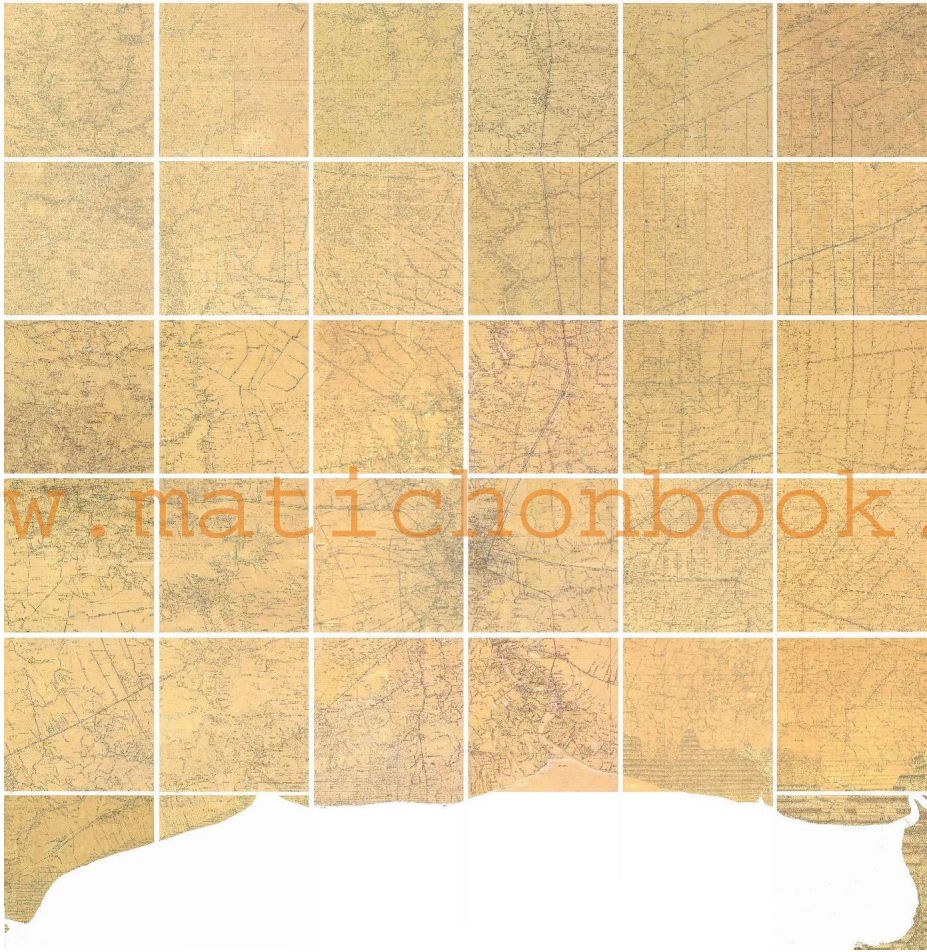
▼ แผนที่บริเวณกรุงเทพฯ ร.ศ. 129

▼ แผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2453

▼ แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2457

www.matichonbook.com